

A BALKÁN ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM

Könyvszemle

ARDAY LAJOS*

Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom.*

III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig.
Szerbia, Macedónia, Bosznia. MTA BTK TTI, Budapest; Debrecen. 2016. 518 o.

Egy monumentális vállalkozás záróköteté jelent meg 2016-ban egy német alapítvány támogatásával. Szerzője, a debreceni egyetemen történelem-földrajz-angol szakos diplomát szerző egyetemi oktató, tudományos kutató ritkaságszámba menően mindkét szakterületét azonos intenzitással és sikerrel műveli – ezt bizonyítja óriási háttéranyagot feldolgozó enciklopédikus gazdaságtörténeti monográfia-sorozata. E harmadik kötet az említett Szerbia, Macedónia, Bosznia mellett szól az 1918 és 1948 közötti Jugoszláviáról, és – az összehasonlítás szintjén – Albánia-Koszovóról, Bulgáriáról, Romániáról és a végén Görögországról.

A térség társadalomszerkezetéből következően központi témája a parasztság/vidéki mezőgazdasági népesség helyzete, a földbirtok- és életviszonyok vizsgálata. Az Oszmán Birodalomra jellemző csiflik-nagybirtok, a szpáhi kézben lévő szultáni földek állami tulajdonba vétele a felszabadulás (1835, 1878) után „... egy új kisparaszti gazdaságszerkezet felépülését eredményezte” (7.o.)¹ A zadrugák (családi föld- és munkaközösség) felosztása után egy (nagy)család megélhetését minimum 5 hektár föld biztosíthatta, de ezek a birtokok a túlnépesedés következtében (amely az egész korszak egyik fő problémája maradt) 1-3 hektárra aprózódtak, amelyen tengődött az agrárnépesség túlnyomó része. Az időleges adókedvezmény és a 3 hektár föld ígérete jelentős Szerbiába vándorlást eredményezett a török uralom alatt maradt szomszédos területekről (22. o.)² „... Szerbiában az életképtelen kis- és törpebirtok vált általánossá ... az öröklési rend (testvérek közötti felosztás – AL) az agrárproletáriátus megjelenéséhez vezetett.” Ugyanakkor a városi népesség jelentős része is földműveléssel – állattenyésztéssel foglalkozott; még az ipari (munkások zöme is kétlaki volt (32,41,45, 324, 335.o.) Nagyobb jövedelmet a bolgár dohány, a szerb szilva- és a görög mazsola-szőlő és olajbogyó-termelés hozott, melyek fontos export-cikkeké léptek elő.³ (78, 98, 100, 114, 411, 424.o.) A megművelés elmaradott volt, gépesítésről nem beszélhetünk. Még 1928-ban is Dalmáciában és Bosznia egy részében (Primorje) „... a gazdaságok felének nem volt ekéje; az ekék 76%-a pedig faeke volt”; hasonló volt a helyzet Bihač és Niš körzetében, sőt Montenegróban 1948-ban is! (337.o.) Bulgáriában jobb volt a helyzet, a szövetkezetek és a nagyobb igaállomány miatt.⁴ A reformáció előtti Európához hasonlóan az ortodox falvakban 137 egyházi (templomi és családi szent) ünnepnapokon nem dolgoztak; az éves munkanapok száma 170 volt – ez is egyik oka volt az alacsony termelékenységnek. (97.o.) Bosznia területének csak 33%-át művelték – igaz, ott volt a legmagasabb az erdők aránya. (120.130.o.) A Balkán egészére jellemző volt az állattartás visszaszorulása és a földművelés felfutása a 19. század második felében – éppen akkor, amikor megjelent a világpiacon a jobb termelési adottságokkal rendelkező országokban modern technológiával

* A szerző: Arday Lajos DSc (1935) történész és politológus, az MTA doktora (2005). *Kutatási területe*: biztonság, nemzeti identitás és kisebbségek Közép- és Kelet-Európában és a Balkánon; a volt jugoszláv térség; brit külpolitika. Legújabb könyve: *Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában*. Budapest, 2016.

¹ Bosznia kivételével, ahol a muszlim nagybirtokosok (agák, bégek) földjeihez még a Monarchia idején (1878-1918) sem nyúlhattak, nemzetközi kötelezettségvállalásból következően, így földreformra – kárpótlással – csak az 1919-et követő években kerülhetett sor (117, 330-331.o.)

² Szerbia lakossága az 1840-es 830 ezer főről 1890-re 2,2 millióra növekedett (33.o.)

³ „... A szilvából származó exportbevétel megegyezett a teljes szerbiai gyáripari termeléssel 1900 körül... mivel Szerbia volt a világ legjelentősebb szilva-exportőre (101.o.)

⁴ 850 ezer ökör és bivaly, 150 ezer igavonó ló, a szerbiai 350-65 ezerrel szemben 1910-ben (87, 104.o.)

előállított orosz-ukrán, amerikai (USA, Kanada, Argentína) gabona.⁵ „... 1870 körül Szerbia az egy főre jutó sertés- és szarvasmarha-állományt tekintve 1.- 2. a világon, és az állatexport tette ki a kivitel 66-41%-át”, az 1905-ben kitört „disznóháború” következtében „... ez a feldolgozott termékekkel együtt is 20% alá esett vissza, s helyét a gabona vette át”, a maga 40%-ával. (90. 91. 298.o.)

A túlnépesedéssel elszegényedés járt, és az életkörülmények romlása.⁶ (71.o.) Kitorést a modernizáció, az iparosodás és a kivándorlás jelenthette, de azok csak nagy késéssel. a 20. században jelentek meg. A felszabadulást átmeneti visszaesés követte Szerbiában, s különösen a bolgár területeken, mert elvesztették a hatalmas oszmán birodalmi piacot. (58.o.)

Az egymás közti, balkáni kereskedelmi forgalom elhanyagolható volt, mert azonos volt a termékszerkezetük, így egymás versenytársaivá váltak.⁷ Áruikkal, noha olcsóbban állították elő, nem tudtak betörni a nyugat-európai piacokra, s ez kiszolgáltatott helyzetbe hozta őket a közeli nagyhatalommal, az Osztrák Császársággal.⁸ (91-97.o.) Szerbia esetében ennek az 1905-ben kirobbant vámháború vetett véget, amely – az 1903-as királygyilkossággal együtt – külpolitikai és gazdasági irányváltással járt: az osztrák-magyar kötődést a francia váltotta fel. (92. 93. 213. 279. 294-95.o.)

Az iparfejlesztés és a vasúthálózat kiépítése, egymással szoros összefüggésben, csak az Oszmán Birodalomból való kiválás után, a 19. század második felében indulhatott meg.⁹ A Balkánon hosszú ideig a kézműipar dominált. A céhek Szerbiában a 20. század elejéig fennmaradtak, és a városokban működtek, már csak azért is, mert a kereskedelem a városok monopóliuma volt. Törvények tiltották kiskereskedelmi üzletek nyitását a falvakban.¹⁰ „... Magyarországon 1872-ben a céheket eltörölték, ezért sok mester kivándorolt Szerbiába, lökést adva az ottani iparnak.” 1908-ban még 551 céh működött.” „... Míg az 1836-os összeírás szerint kb. 8000 kézműves és kereskedő élt Szerbiában, addig 1866-ban már 27000 ember dolgozott a kisiparban.”¹¹ Az első (textil)gyárat 1842-ben osztrák tőkével alapították.” „... Az országban 1878 előtt csak két nagy állami kézben lévő ipari létesítmény működött: a kragujeváci arzenál (fegyvergyár) és az ellátását szolgáló majdanpeki fémhányák. ... 1863-ban szinte még nem létezett gyáripar. ... A gépipar Szerbiában még 1885-ben is teljesen hiányzott.” 1905-ben is csak 58 gyár volt az országban. A gyárak megjelenése aztán fokozatosan visszaszorította a hagyományos házi- és kisipart. (32. 39.o.) Ennek ellenére a kisiparban dolgozók száma 1910-re 61 ezerre nőtt (39 ezer mester, 22 ezer tanonc) –, a gyári munkásoké pedig 10 ezerre. (55.o.) A szerb ipari fejlődés elmaradt a bolgártól – a felzárkózás csak a 20. század első évtizedében indult meg – azt megelőzően csak a malom- és dohányipar, valamint a sörfőzdék túlsúlya volt a jellemző; 1914 előtt a Balkánon nem beszélhetünk ipari forradalomról. (279-280.o.)

Balkáni sajátosságként a szerb és a bolgár üzemek 75%-a a mezőgazdaság termékeit dolgozta fel, az átlag üzemméret is hasonló volt: 30 fő. (282.o.) A „gründolók” zöme ausztriai (német és cseh) volt: később jelent meg a francia és a belga tőke. „... A külföldi tőke nem törekedett a balkáni piacokra; ... igaz, nem is ösztönözte erre a félszigeten dívó korrupció, xenofóbia és a nemzeti piacok védelme.” (291.o.) Természetesen állami volt a kragujeváci fegyvergyár a maga 900-2000 munkásával és a rudniki löpőgyár. (289.o.) A részben angol koncesszióban feltárt bányákban réz-, vas-, ezüst-, arany- és ólomércet, valamint kőszén bányásztak. (292-93.o.) 1912 után Szerbia tönkretette – a török piacát veszített – macedóniai, főleg textilipart. (297.o.) 1913-ban a szerb GDP 15%-át adta az ipar; Görögországban és Romániában ez 20% körül volt – Jugoszlávia ezt az arányt csak 1938-ban érte el. (310.o.) Macedóniában a textilipar¹² mellett csak a malom- és dohányipar említhető.

Az európai nagyhatalmi mandátummal osztrák-magyar megszállás alá került Bosznia-Hercegovinában a vasútépítés-iparosítás-városfejlesztés formájában megjelenő modernizáció túlnyomórészt állami pénzből valósult meg, így a beruházások összege mindvégig meghaladta az ott termeltek értékét. 1914-ig 1500 km

⁵ És ez megismétlődött az 1920-30-as években (356.o.)

⁶ A 19. századi viszonyokra jellemző, hogy „... a parasztok 40%-a nem rendelkezett ekével, lovas szekere csak 28%-nak volt, s a házak 38%-ában nem volt ágy ... a tálak fából voltak, a villát nem ismerték.” (44.o.)

⁷ 1910-ben a román importból 4, az exportból 7%-kal részesedtek a balkáni országok a Török Birodalommal együtt. A szerb külkereskedelemben ez az arány 9 és 30, a görögben 14 és 7% volt. (411-12.o.)

⁸ A szerb kivitel 86%-a ment Ausztriába 1843-ban; 1867-ben 80%; míg az Oszmán Birodalomba 12, illetve 18% (27.o.)

⁹ A konstantinápolyi kormányzat nem engedett vasutat építeni és gőzhajót működtetni a folyókon, nehogy felhasználják azt a külső támadók (41.o.)

¹⁰ Tilos volt cukor, kávé, tea, selyem és finomedények árusítása. Ez a tilalom 1934-ig (!) volt érvényben, hogy védje a parasztokat az eladósodástól. (35, 44.o.)

¹¹ „... A belgrádi kőműves céhnek 1861-ben csak 12 tagja volt, 1891-ben már 50, zömmel magyarországi és macedóniai mesterek áttelepülése miatt.” (34, 50-51.o.)

¹² „Szaloniki a birodalom pamutfonó kapacitásának a felét adta ... ezért is érintette katasztrofálisan a várost a két Balkán-háború határváltozása.” (171-173.o.)

keskeny nyomtávú vasútvonal épült, és az ipari termelés értéke megtízszereződött. (126-270.o.) „... 114, 20-főnél többet foglalkoztató ipari üzem volt 13 ezer munkással; a kisipar: 29 ezer kisüzem, 35 ezer munkással maradt domináns.” Összehasonlításként: „... Bosznia 1907-ben háromszor iparosodottabb volt, mint Szerbia, és ötször industrializáltabb, mint Bulgária 1910-ben. ... A bosnyák széntermelés 1907-re 800 ezer tonnára nőtt.” (136.o.) Kiegészítésként a nehézipar: zenicai széntánya, vasmű; Tuzla, Vareš. Mellettük Szarajevó, Banjaluka és Foča rendelkezett számottevő ipari népességgel. (151.o.) Jelentős volt a fakitermelés és – feldolgozás – az adta az export tekintélyes részét. Összességében „... 1912-re már 65 ezer ember kereste kenyerét ipari tevékenységből.” A tartományt évtizedekig kormányzó Kállay Béni véleménye szerint a ráfizetéses beruházások eredményeként „... az ipar fejlődése a népesség jólétének záloga, és ez az egyetlen eszköz a délszláv propaganda ellen.” (128, 130, 135-136.o.) Az áruforgalom meghatározó része a Monarchia törzsterületeivel bonyolódott. Viszont „... a 19. századi szerbiai piaci viszonyok alig különböztek a 300 évvel korábbi angol viszonyoktól.” (43.o.) A kereskedelemben a görögök és bolgárok szerepe volt jelentős, Szalonikiben a zsidóké.

A városok – a korábbi időszakokban – muszlim többségűek és jellegűek voltak; ezt csak a meg-megújuló „etnikai tisztogatások” (népirtás, elűzés) változtatták meg a délszlávok javára, 1878 és 1995 között.¹³ A 19. század végén Szerbiában a városlakók (a népesség 13%-a, annak negyede Belgrádban) 25-32%-a a mezőgazdaságból élt;¹⁴ iparos: 26%, kereskedő 15-17%, bányász 14%, hivatalnok 8%, pap és tanító 4% volt. (46, 108, 141.o.) Nyugat-európai értelemben vett polgárság nem létezett, városlakó középosztályt a nemesség, nagy- és középbirtokosok hiányában a mérhetetlenül felduzzasztott állami adminisztrációban dolgozó „csinovnyikok”,¹⁵ a hagyományos papi-tanítói értelmiség, a kereskedő-uzsorás réteg, a hadsereg altiszt-tiszti állománya képviselte. (218.o.) Az első felkeléstől (1804) a királyság elismeréséig (1878) vezető hosszú út során épültek ki az Oszmán Birodalmon belüli autonómia, majd a független állam intézményei, hivatali apparátusa (adószedés, bíróságok, közigazgatás, oktatás- kultúra). Az ezeket működtető szakértelmiség zöme (1840 körül 70%-a!) magyarországi pravoszláv (Karlóca, Pest-Buda, Újvidék) sőt protestáns iskolákból került ki. (12. 30, 66.o.) „... 1881-ben a városlakók 87%-a volt írástudatlan. Csak 3 ezer lakosra jutott egy iskola, 2300 lakosra 1 tanító (Bulgáriában 1000 főre).” (45.o.) Az iskolák többsége egyházi volt. Boszniában „... 1871-74 között 35-41 ezer diák járt iskolába, de ezek 85%-a muszlim volt (akik zömmel egyházi intézményekben a Koránt tanulmányozták. ... 1908-ban 350 iskola működött, melyeket csak az iskolaköteles korosztály 15%-a látogatott. ... A keresztény közösségek 136 iskolával rendelkeztek; ebből 42 volt állami; az ott tanuló diákok száma csupán 8 ezer volt: 4500 ortodox/szerb, 2900 katolikus/horvát, 444 muzulmán és 300 zsidó. ...A muszlimoknak csak 5%-a tudott írni-olvasni (a nőkre nem vonatkozott az iskolakötelezettség); az ortodoxok 10, a katolikusok 25%-a. ... Muszlim értelmiség nem is alakult ki, aminek különösen 1918 után látta kárát a muszlim közösség.”¹⁶ „... Dél-Albániában (a mai görög Epirosz egy része – Janina – is oda tartozott – AL) 1885 körül 240 keresztény iskola működött 250 tanítóval és 23 ezer diákkal, továbbá 2 gimnázium 14 tanárral. ... A 181 török iskolát 3800 diák látogatta. ... A dél-albán ortodox közösség oktatási-nevelési helyzete volt a legjobb a Balkánon: a szerb és a bolgár mutatókat fölényesen megelőzte, a muszlimokét szintúgy.” (206-07.o.)

Montenegróról és Albánia-Koszovóról, mint a Balkán legelmaradottabb régiójáról kevés szó esik. A termelési és társadalmi viszonyok középkoriak. Napcsa Ferencet idézve: „... Vállra vetett töltött fegyverrel meg csupán női munkaerővel nem lehet eredményesen gazdálkodni,” Ír a Görögországba irányuló vendégmunkáról és a Rigómezőtől Kumanovóig húzódó albán etnikai előrenyomulásról. (203-204.o.) A könyv legérdekesebb, és legtöbb újjal szolgáló fejezete a Macedóniáról szóló (157-198.o.) A függetlenné vált területektől eltérően ott fennmaradt a nagybirtok-rendszer és a mezőgazdasági bérmunkások népes rétege.¹⁷ „... A macedóniai nyugtalanság okai tehát legalább annyira keresendők a gazdasági helyzetben, mint a vallási-nyelvi megosztottságban.” (161.o.) Ez utóbbi kitűnő lehetőséget nyújtott és könnyű prédát ígért a szomszédos államok beavatkozására. Görögország, Bulgária, Szerbia minden eszközt felhasznált az ortodox és többségében szláv nyelvű népesség megnyerésére és a terület megszerzésére „Európa beteg emberé”-től. Egymással versengve küldtek papokat és tanítókat, építettek templomokat és iskolákat a lelkek

¹³ 1820-ban a 20 ezres Belgrádban 2500 keresztény és 17-18 ezer muszlim élt; hasonló volt a helyzet Athénban. (22.o.) Részben Szaloniki, de Szkopje/Üszkü, Zvornik, Banjaluka esete; a török helyőrségeket csak 1867-ben vonták ki a belgrádi, szendrői, sabáci várakból.

¹⁴ Szabadkán ez az arány 50% volt.

¹⁵ Szerbiában 1842 és 1866 között megnégyszereződött az államapparátusban dolgozók száma. Görögországban 1880-ban 10 ezer lakosra 214 köztisztviselő jutott, míg Németországban 126, Nagy-Britanniában 73. (216, 219, 410.o.)

¹⁶ A muszlim vallás 1906-tól számított elismert felekezetnek a Monarchiában (113. 137. 153-154.o.)

¹⁷ A földek negyede volt szabad paraszti tulajdon, 15 ezer (nagy)birtokos és 10 ezer szabad paraszt élt a térségben. (158.o.)

megnyerésére.¹⁸ A szellemi fegyvereket 1897, de különösen 1903 után (Ilinden, Illés-napi felkelés) a valóságosak követték: a fegyver- és robbanóanyag-szállításban, tisztek-kiképzők-zsoldosok küldésében, fegyveres csoportok (komitácsik, cseták) szervezésében a bolgárok voltak a legaktívabbak és legeredményesebbek. Már csak azért is, mert a népesség zöme egy nyugat-bolgár nyelvjárást beszélt; az exarchatus által létesített bolgár iskolák ingyenesek voltak, míg a patriarchátus felügyelete alatt működő görögök és szerbek tandíjkötelesek. Így érthető, hogy a szkopjei szandzsákban a bolgár IMRO-nak¹⁹ 35 ezer tagja volt, az összes háztartás (– fő) 50%-a. (178.o.) Az ortodox egyház és az oktatás nem volt képes békésen megoldani a macedon kérdést, mert a templomok és az iskolák egyre inkább a szláv kisállamok nemzetépítési és területszerző céljait képviselték, és egyszerre küzdöttek a patriarchátusi / görög egyházvezetés és kultúrfőlény, valamint az oszmán-török uralom ellen. (174,177, 186.o.) A bolgár és szerb kisparszti birtokszerkezet vonzó volt az agrárproletárok számára. Az IMRO földosztást hirdetett, és harcot a muszlim földesurak ellen. Az állandósuló bandaháború – mindenki harca mindenki ellen – a közbiztonság hiánya miatt a földár esett, ezért a csiflikeken gazdálkodók „... birtokaikat keresztényeknek vagy szaloniki zsidóknak adták át, de gyakori volt az is, hogy a parasztok megváltották földjeiket”, s azokon dohány- és máktermelésre álltak át, tiszteres hozammal.²⁰ Eddig úgy tudtuk, hogy 1912-ben a fő hadszíntéren a törökök elleni harcot a bolgár erők vívták, s ezért érkeztek Szaloniki bevételére két órával(!) később mint a görög csapatok. Demeternél viszont – s ez novum – azt olvashatjuk, görög történészekre hivatkozva, hogy „... Szaloniki azért kerülhetett görög kézre, s nem bolgárba, mert a török hadsereget vezető, a térségben nagybirtokokkal rendelkező elit megállapodott Venizelossal, hogy nem harcolnak a város előterében a görögök ellen (mivel) ... Szaloniki bolgár kézbe kerülésével a muszlim elitet birtokai felosztása fenyegette ... a görög államban ugyanis ismert volt a nagybirtok, mint gazdálkodási forma.” (166-67.o.) Általában az oszmán hatóságok és fegyveres erők legnagyobb ellenfelüknek a bolgárokat tartották, s az IMRO gyengítésére a kisebb rossznak tartott görögöket és szerbeket támogatták.²¹ A helyi és államérdekeket képviselő bandaháborúban „... elmosódtak a különbségek a kormány- és az önvédelmi erők, a rablóbandák²² és a valódi ideológiai elkötelezettségű csoportok között.” (179.o.) Az 1903 és 1908 közötti nemzetközi ellenőrzés sem hozott javulást, sőt 1908-ra a gyilkosságok száma 1080-ra emelkedett. (184.o.) „... Míg korábban a periféria finanszírozta a centrum szükségleteit (ami a bolgár elégedetlenség egyik fő oka volt). Macedónia esetében ez megfordult, - (s a 20. század elején a rendfenntartás költségei miatt – AL) immár a periféria szívott el pénzt a központtól. Ez gazdasági szempontból indokolatlanná tette az oszmán uralom fenntartását, amely valóban csak a helyi elit érdekeit szolgálta”, s nem az etnikai alapon újjászerveződő kemáli Törökország érdekeit. (176.o.)²³

A balkáni szláv népesség egy számottevő része valamiféle kevert szerb-bolgár helyi dialektust beszélt,²⁴ az egyházi nyelv ószláv volt. Ezért identitásuk képlékeny volt, ami konfliktus-helyzetben változhatott erőszak hatására és/vagy életben-maradásuk érdekében.²⁵ A „nacionalizált identitás” csak a népesség 5%-át kitevő gyér középosztályra volt jellemző. (186-188.o.) 1912-ben – a szerb uralom kezdetén – „... a prizreni szandzsák 22 ezer szerb patriarchistát és 17 ezer bolgár exarchistát számlált, (tehát) a szlávok fele nem szerbnek vallotta magát Koszovóban.” (188.o.)²⁶

Az 1. világháborúban „... Belgrád 90 ezer fős lakossága a felére esett, a gyárépületek 30, a gépek 35%-a megsemmisült, ... a vasút 50%-os károsodást szenvedett; (ebből is következően) ... Jugoszlávia (az iparra vonatkozó) 1913-as román és görög értéket csak 1938-ra érte el.” (310.o.) „... 1920-1940 között az ország lakossága 12-ről 16 millióra nőtt; az agrárnépesség 2,3 millió fővel növekedett – az új foglalkoztatottak zöme továbbra is a mezőgazdaságban talált megélhetést. ... A nagyüzemi ipari dolgozók száma 250 ezerre nőtt, plusz 70 ezer bányász; ... 180-200 ezer kisipari műhelyben 250-300 ezren dolgoztak.” (311.o.)²⁷ A

¹⁸ Románia is, a makedo-vlach/aruman/ cincár népesség románná formálásának szándékával. (186.o.)

¹⁹ Belső Macedóniai Forradalmi Szervezet

²⁰ A nagybirtokok aránya az 1880-as 60%-ról 1910-re 30-40%-ra esett. (162, 188.o.)

²¹ A letartóztatottak 80%-a bolgár aktivista volt, míg szerbek 80%-át elengedték (178, 181, 185.o.)

²² A zűrzavarban általánossá vált az emberrablás, váltságdíjért.

²³ Jóllehet Atatürk Szalonikiben született.

²⁴ A Jugoszláviát megalkotó szerb miniszterelnök, Pašić is „bolgárosan” beszélt.

²⁵ A népiertást, elűzést és erőszakos áttérítést jelentő „etnikai tisztogatás” is ekkor, 1911-13-ban jelenik meg

²⁶ „... Ha a bolgár nemzeti ébredés hamarabb kezdődik, ... Koszovó szláv lakossága bolgárnak vallja magát, nem szerbnek.” (187.o.)

²⁷ Az országrészek közti különbségekre utal, hogy „... az ipari foglalkoztatottak aránya Szlovéniában 21, a Vajdaságban 15, Horvátországban 10, Szerbiában és Macedóniában (túlnyomórészt kisipar) 8-8%... Az egy főre eső jugoszláv ipari termelési átlagot 100-nak véve, ez a mutató Koszovóban és Montenegróban 15, Boszniában 60, Szerbiában 73, Horvátországban 138, Szlovéniában 293 volt 1938-ban.” (313.o.) A különbségeket csak növelte, hogy

gépesítés szintje továbbra is alacsony maradt, a villamosenergia előállításához hasonlóan. (314-315.o.) A bányászat dinamikus fejlődött: ólom- és antimonbányászatban – a Szovjetuniót nem számítva - Európában első, a réztermelésben második, az ezüstbányászatban harmadik volt. (316.o.) Az 1929-ben kirobbant világválság visszavetette a termelést és hatalmasra növelte a munkanélküliek számát – a mélypontot az 1934-es esztendő jelentette. Visszaesett a vas- (85%-kal), színesfém termelés, a malmok teljesítménye (80%-kal), a téglagyártás; az export beszűkülése miatt a fafeldolgozás és a cementgyártás. A munkanélküliek száma 180-ról 650 ezerre nőtt; egy foglalkoztatott évente csak 109 napot dolgozott. (364-64.o.) Megugrott a kivándorlók száma is: 1921-38 között – Európába 150 ezer ember (367.o.). – köztük sok, a szerb uralommal elégedetlen horvát és magyar. 1932-ben Jugoszláviában 70 ezer család élt fedél nélkül, és 185 ezer gyermek az utcákon. (370.o.) 1933-ban a belgrádi lakások átlagmérete 33m² volt; 40%-uk sötét és egészségtelen volt (393.o.) Nem csoda, hogy a TBC már a század elején az egyik fő halálozási ok volt, s a királyi Jugoszlávia halálozási aránya volt a legmagasabb a térségben.²⁸ A tüdőbetegek száma 1,5 millió körül volt, a maláriásoké 5-600 ezer; a 3. helyen a szifilisz állt – Bosznia volt a legfertőzöttebb terület. (346.o.) Dél- és Észak-Amerikában 190 ezer.

A szerb dominanciával létrehozott és összetartott Jugoszlávia a fejlettebb, Monarchia-beli északi területek kizsákmányolásával – túladóztatásával próbálta felszámolni az óriási regionális különbségeket. „... A horvátok másfélszer több egyenes adót fizettek, mint Szerbiában; ... a Vajdaságban és Szlovéniában ez a macedóniai 3-5-szöröse volt. (302-03.o.) Egy vajdasági 20 holdas gazda 5400 dinár adót fizetett, egy szerbiai 1500 dinárt. Ebből következően 1939-ben a lakosság 40%-át kitevő szerb területek az adók csupán 25%-át fizették. (305.o.) Az állami kiadások 30%-át a fegyveres erők kapták. (308.o.)

Balkáni összevetésben: Az 1. világháború előtt „... Szerbia éves termelése a román termelés értékének alig 40%-át tette ki; ... a román nagyipar termelése közel ötszöröse volt a bolgárnak; a kisiparé és a növénytermesztésé is a duplája.” (427-28.o.)

A túlnépesedés és a polgárosodás, nemzetállam-építés szükségessége hozta létre a „hivatalnok-katonatiszti középosztályt” Balkán-szerte, de a tömegek válasza a kivándorlás lett, amely a görögök esetében már a 19. század második felében megindult, de Jugoszláviában csak az 1920-as évektől vált általánossá. Ahogyan Jugoszláviában a magukat elnyomottnak érző nemzetiségiek, úgy Görögországból is a bolgár- vagy makedo-szlávok („szlavofon hellének”) vándoroltak ki nagy számban olyan messzi tájakra is, mint Ausztrália és Dél-Afrika.²⁹ Ami az etnikai görögöket illeti, a 19. század folyamán a migráció/kivándorlás nem Athén, hanem Isztambul és Szmirna/Izmir mellett Amerikában irányult.³⁰

Amit hiányolok: Demeter nem ír arról, hogy a földreformoknak- telepítéseknek Észtországtól Görögorszáig nem annyira gazdasági, mint politikai-nemzetépítési célja volt: egy gazdaságilag stabil, nemzethű középbirtokos réteg telepítése az idegen nagybirtokosoktól (németektől, magyaroktól, muszlim-törököktől) elkobzott földekre, kiemelten az új államhatárok mentén, megbontva ezzel az őshonos népesség etnikai tömbjét.

Szalonikiról szólva (az összes szláv nyelvben (Szolun) meg kellett volna említeni (a számtalan, mintegy túlbujánzó táblázat mellett), hogy 1903-ban lakossága szinte azonos 1/3-1/3 arányban volt török, bolgár és görög, nagyszámú – és gazdag – szefárd zsidó,³¹ valamint cigány népességgel. A térség és a korszak ismeretében nyilván nem tanárokról, hanem tanítókról van szó. Vranja vagy Vranje? Én az utóbbiról tudok. A szerbek 1939-ben – és később is – Jugoszlávia lakosságának nem 10, hanem 40%-át tették ki. (305.o.) Temesváron szerb püspök volt (és van), nem patriarcha, és könyvei nem jellemzőek a szerbiai politikai elit nézeteire. (213.o.) Pancsova és Zimony akkor nem Szerbia! (44, 239.o.) Lehet, hogy az első két kötetben szerepel, de a 3., önálló munkában is magyarul kellett volna, mi az abadzsi, ajanlik, csorbadzsi, gajtán, kaza, pekmesz, raki, sinik-dekár, šop(-vidék), ziamet, akcse, aszkeri (-rend), timár – mukata-birtokos, dünüm, váli, kleftiszek, andartiszek, de legfőképpen a pomákok, akik bolgár nyelvű muszlimok Bulgáriában és Görögországban. (99.o.) A feldolgozott levéltári-statisztikai kiadványok mellett 10 oldalon sorakoznak a hivatkozott szakirodalom jelzetei, leggyakrabban Avramović, Lampe. Palairé és Sundhausen művei.

© DKE 2018

az egy főre eső új beruházás Szlovéniában 700 dinár (az 1919-1938 közötti összes befektetés 18%-a!), Horvátországban 435, míg Boszniában és Macedóniában 100-100 dinár értékű volt. (315.o.)

²⁸ Ezer betegből 2, Romániában 1,8, Magyarországon 1,5.

²⁹ És ez folytatódott 1949-ben a kommunista felkelés leverése után.

³⁰ A századfordulón a birodalmi főváros lakosságának 40%-a, Szmirnában 50%-a görög vagy görögül beszélő (pl. örmény) volt. Ekkor alakult ki az USA politikájában máig jelentős befolyással bíró görög lobbis.

³¹ A volt francia elnök, Sárközi, büszkén vállalja ottani gyökereit. (Magyar apja helyett zsidó nagyapja nevelte.)

Folyóiratunk: <http://www.southeast-europe.org>
Levél a főszerkesztőnek: [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org)

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org) címre. *A cikket a következőképpen idézze:*

Arday Lajos: A Balkán és az Oszmán Birodalom. *International Relations Quarterly*, ISSN 2062-1973, Vol. 9. No. 1-2. (2018) 5 p. Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*